

Саурықов Е.¹, Әбдімомынов Н.²

Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, Қазақстан, Тараз қ.,
¹e-mail: e_saurykov@mail.ru ²e-mail: nurtas-talgat@inbox.ru

**БАТЫС ДЕРЕКТЕРІ БОЙЫНША ҒҰН ТІЛІНЕ ҚАТЫСТЫ
ТАРИХИ ЕСІМ АТАУЛАРЫ**

Мақаланың бірінші бөлімінде V-VI ғасырлардағы грек және латын авторларының шығармалары негізінде еуропалық ғұндардың есім атаулары қарастырылған, ал екінші бөлімінде ғылыми тұрғыдан атақты ғұн билеушісі, әрі қолбасшысы Еділ патшаның есімі жан-жақты талданған. Сонымен қатар, XX ғасырдың батыстық тарихшы-тілші ғалымдарының зерттеулері салыстырмалы түрде талданған. Атап айтқанда, О. Маенхен-Хелфен, Вамбери және О. Прицак. Мақаланың маңыздылығы – отандық түркітану ғылымында бұл бағыттың алғаш рет зерттелуі және мақалада тарихи кезеңнің грек және латын тілінде жазған замандас авторлардың (Приск, Олимпиодор, Созомен, Иордан, Аммиан Марцеллин және т.б.) тарихи мәліметтерін кеңінен пайдаланылуында болып отыр.

Түйін сөздер: түркітану, ғұн тілі, есім атаулары, грек және Рим авторлары, Аттила.

Saurykov Yerbolat¹, Abdimomynov Nurtas²

Taraz Innovative Humanitarian University, Kazakhstan, Taraz,
¹e-mail: e_saurykov@mail.ru ²e-mail: nurtas-talgat@inbox.ru

The Historical Names of European Huns by Western source

In the first part of the article, the authors consider the proper names of the European Huns on the basis of the works of Greek and Latin authors of the V-VI centuries, and in the second part of the article the authors give detailed analysis of the proper name of the great Hun ruler and commander Attila. In addition, in this article is given an comparative analysis of the works of Western historians, linguists of the twentieth century. Such as, O. Mahenchen-Helfen, Wambury and O. Pritsak. The importance of the article is that this direction studies for the first time in the national Turkology, also the works of Greek and Latin authors (Prisk, Olimpiodorus, Sozomen, Jordan, Ammianus Marcellinus, etc.) are widely used in this article.

Key words: Turkology, Hunnic language, proper names, Greek and Latin authors, Attila.

Саурықов Е.¹, Абдимомынов Н.²

Таразский инновационно-гуманитарный университет, Казахстан, г. Тараз,
¹e-mail: e_saurykov@mail.ru ²e-mail: nurtas-talgat@inbox.ru

Исторические имена европейских гуннов по западным источникам

В первой части данной статьи авторы рассматривают имена европейских гуннов на основе трудов греческих и латинских авторов V-VI веков, а во второй части статьи авторами проведен развернутый анализ имени великого гуннского правителя и полководца Аттилы. Кроме этого, сделан сравнительный анализ выводов западных историков-лингвистов XX века, таких как, О. Маенхен-Хелфен, Вамбери и О. Прицак. Важность статьи заключается в том, что данное направление впервые изучается в отечественной тюркологии, а также в исследовании широко используются труды греческих и латинских авторов-современников (Приск, Олимпиодор, Созомен, Иордан, Аммиан Марцеллин и т.д.).

Ключевые слова: тюркология, гуннский язык, личные имена, греческие и римские авторы, Аттила.

Кіріспе

Ғұн дәуіріне қатысты мәселелер отандық түркітану ғылымы үшін жай ғана зерттеу тақырыптарының бірі емес. Ғұн кезеңі біздің елдігіміз бен өркениетіміздің қалыптасуында маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Шығыстану ғылымында француз ғалымы Йозеф де Гинь зерттеулерінен (De Guignes, 1756) бастау алған ізденістер нәтижесінде бүгінге дейін Ғұн тарихына қатысты ауқымды тарихнамасы мен деректік базасы жасалды. Соған қарамастан, бүгінге дейін ғұндардың сөйлеген тілі (Ғұн тілі – шамамен б.з.д. I мыңжылдығы мен б.з. V ғасыр аралығында Моңғолиядан Шығыс Еуропаға дейінгі сунну-ғұндар үстемдік құрған аймақтарға таралған **қарым-қатынас тілі болып табылады**) мен оның қай тілдік топқа жататындығы әлі күнге дейін дискуссиялық бағыттардың бірі болып отыр. Сол сияқты Қытай деректеріндегі суннулар мен Батыс деректеріндегі ғұндар арасындағы этно-лингвистикалық байланыстар зерттеушілер арасында жалпылама мойындалғанымен, XX ғ. екінші жартысынан бастап, бірқатар батысеуропалық зерттеушілер оны жоққа шығарды. Мұның себебі ғұн тіліне қатысты **деректердің жеткіліксіздігінен туындап** отыр. Ғұн тіліне қатысты басты дерек көзі ежелгі қытай, латын және грек авторларының шығармаларында кездесетін есім атауларынан ғана тұрады (Maenchen-Helfen, 1973: 377). Бұл есім атаулары да сунну-ғұндардың сөйлеген тілінің **ішкі мазмұнын толық аша алмайды**. Дегенмен, қол жетерлік деректер бойынша салыстырмалы тілдік және тарихи әдістерді қолдана отырып, XIX-XX ғғ. **Еуропа мен Ресейдің танымал** шығыстанушы ғалымдары ғұн тілінің шығу тегіне қатысты ғылыми болжамды пікірлер айтып өтті (**Ж.-П. Абель-Ремюзе, К. Ширатори, Ю. Клапрот, В.В. Бартольд, Л.Н. Гумилев, М.В. Крюков, П. Пеллио, Г. Рамстед, Э. Пул-либлэнк, О. Прицак, О. Маенхен-Хелфен және т.б.**). Зерттеушілердің басым көпшілігі сунну-ғұндардың негізін құраған тайпалар түркітілдес болғанын мойындайды. Ғұн тілі мен оның деректері жөнінде **отандық ғылымда әлсіз зерттелген** немесе тіпті зерттелмеген тұстары да бар. Осыған байланысты тақырыпты зерттеу отандық ғылым үшін тың және қай жағынан алсақ та маңызды екендігін аңғаруға болады.

V-VI ғғ. грек және латын авторларының еңбектеріндегі ғұн есім атаулары

Еуропалық ғұндарға тиесілі есім атауларын V-VI ғасырларда өмір сүрген шамамен 14-ке жуық **грек және латын авторларының жазбаларынан** кездестіре аламыз (Maenchen-Helfen, 1973; Pritsak, 1982). Кейінгі кезеңдерде, яғни **VII-IX ғасырлардағы Византия тарихшылары** өз шығармаларында ғұн атаулары жөнінде жазып өткен. **Бірақ, олар өздеріне дейінгі замандас авторлардың еңбектерін дерек көзі ретінде пайдаланған.** Сондықтан олар есім атауларын қайталаған. Ғұн есім атаулары жөнінде ең алдымен грек тілінде жазылған Византия авторларының шығармаларын ерекше атап өту қажет. **V-VI ғасырларда Византия авторлары** солтүстік варвар халықтары арасында ғұндар жөнінде айтарлықтай хабардар болған (Maenchen-Helfen, 1973: 377). Ғұн есім атауларын **басым бөлігі кейінгі антика дәуірінің тарихшысы, оқиғалармен замандас жазушы, әрі дипломат Приск** (грек. Πρίσκοϲ, Πανίτης, V ғ. өмір сүрген) шығармаларында кездеседі. Приск, Ғұн патшалығындағы Византияның елшісі ретінде 448-449 жылдары **Атиланың сарайында** тұрған. Сондықтан Приск жазбаларындағы мәліметтерді сенімді дерек көзіне жатқызуга болады. **Приск грек тілінде Византия тарихына** арналған сегіз томдық тарихи еңбектің (грек тілінде: Ἰστορία Βυζαντιακή) авторы болған. Бұл еңбек Атиланың Ғұн империясының билігінен бастап, Византиядағы император Зеноның билігіне дейінгі уақыт мерзімін қамтиды (433-474 жж.). Присктің шығармалары фрагментті түрде ғана бізге жеткен. **Дегенмен, Ғұн патшасы Атиланың сарайында болған кезеңіндегі мәліметтер** жақсы сақталған (Given, 2015). Шамасы, Приск ғұн және гот тілдерін жетік меңгерген. **Өйткені, ғұн есім атауларының басым көпшілігі** осы Присктің шығармаларында жазып қалдырылған. Оның көпшілігі басқа грек, латын авторларының еңбектерінде қайталанатын. Төмендегі кестеде оның шығармаларындағы ғұн есімдері көрсетілген. Бұдан басқа Византия авторларының еңбектерінде ғұн есім атаулары сирек кездеседі. Атап айтқанда, V ғасырдағы көрнекті Византия тарихшысы Олимпиодор (грек. Ὀλύμπιόδωρος; шамамен 380-425 жж.) шығармасынан Δονάτος және Χαράτων есімін

кездестіреміз. Бұл автор да Византияның ресми елшісі ретінде 412 жылы Ғұн билеушісіне барып қайтқан. Келесі бір **Византия тарихшысы Агафий Миренейский** (лат. *Agathias Scholasticus*, 536-582) шығармасынан да **екі есім атауы**: Ἐλμιγγεῖρος және Ἐλμινζοὸρ жазып қалдырылған. V ғасырдың бірінші жартысындағы шіркеу тарихшылары: **Сократ (Socrates of Constantinople 380-440)**, Созомен (Sozomen of Ghazzah, 400-450), және Феодорит Кирский (Theodoret of Antioch (386-457) шығармаларында да ғұн есім атаулары кездеседі (Pritsak, 1982: 431-432). **Латын тілді авторлардың ішінде про-римдік остгот тарихшысы Иордан (Jordanes, ? – 551) өзінің «Gética» немесе гот (және ғұн) тарихы жөнінде**

жазған шығармасында ғұн есім атауларын кездестіруге болады. Иорданның шығармалары бойынша **жалпы саны он үш ғұн есімі атауы** анықталған. Бұл есім атауларының ішінде алты есім грек авторы Прицк шығармасында грек тіліндегі нұсқасында кездеседі, яғни қайталанаты (*Attila* = Ἄττιλας, *Bleda* = Βλήδας, *Dintzic* = Δεγγιζίχ, *Hernac* = Ἡρνάχ, *Mundzuc* = Μουνδίουχον³», *Roas* = Ῥοσά^{gen}), **біреуі Созомен шығармасында (Huldin = Οὐλδίν ~ Οὐλδης) және екеуі Сократ шығармасында (Octar = Ουπταρος, Roas = Ῥούγας) қайталанаты.** Иордан өз шығармасында бұлардан бөлек төрт Ғұн есімін көрсетілген: *Balamur*, *Ellac*, *Emnetzur* және *Vltzindur*.

Ғұн есім атаулары бойынша грек және латын деректері
(О. Прицактың зерттеуі бойынша (Pritsak, 1982: 435).

№	Ғұн тарихындағы уақыт мерзімі	Грек тілді деректер			Латын тілді деректер		
		Автор немесе шығарма аты	Мерзімі	Ғұн есім атаулары	Автор немесе шығарма аты	Мерзімі	Ғұн есім атаулары
а) Атилла әулетінің мүшелері							
1	375				Jordanes	551	Balamur
2	395	Priscus	d. ca. 472	Βασίχ			
3	395	Priscus	d. ca. 472	Κουρσίχ			
4	ca. 395-410	Sozomen	ca. 450	Ουλδης, Οὐλδίν	Orosius	fl. 414-417	Uldin
		Zosimus	after 498	Οὐλδης	Marcellinus Comes	534	Huldin
					Jordanes, «Romana»	551	Huldin
5	ca. 410-412	Olympiodorus	425	Δονάτος			
6	ca. 412-420	Olympiodorus	425	Χαράτων			
7	ca. 420-430	Priscus	d. ca. 472	Μουνδίουχον	Jordanes	551	Mundzuc
		Theophanes	810-814	Μουνδίου			
8	d. 430	Socrates	d. 440	ΟΟπταρος	Jordanes	551	Octar
9	ca. 430-433	Socrates	d. 440	Ῥούγας	«Gallic Chron. 452»	ca. 452	Rugila
		Priscus	d. ca. 472	Ῥούα, Ῥούαν	«Gallic Chron. 511»	6th century	Ruga
		Theodoret	d. ca. 451	Ῥωίλας	Jordanes	551	Roas
10	d. 449	Priscus	d. ca. 472	Ῥήβάρσιον			
11	448-449	Priscus	d. ca. 472	Ἐσκάμ			
12	433-444	Priscus	d. ca. 472	Βλήδας	«Gallic Chron. 452»	452	Bleda
		Marcellinus Comes	534	Βλίδας	Marcellinus Comes	534	Bleda
		«Chronicon paschale»	shortly after 628	Βλίδας	Jordanes	551	Bleda
13	433-453	Priscus	d. ca. 472	Ἄττιλας	«Gallic Chron. 452»	452	Attila
		Procopius	545-551	Ἄττιλας	«Gallic Chron. 511»	6th century	Attila

№	Ғұн тарихындағы уақыт мерзімі	Грек тілді деректер			Латын тілді деректер		
		Автор немесе шығарма аты	Мерзімі	Ғұн есім атаулары	Автор немесе шығарма аты	Мерзімі	Ғұн есім атаулары
		Malalas	d. 578	Ἀττίλας	Marcellinus Comes	534	Attila
					Jordanes	551	Attila
					«Anon. Ravennas»	ca. 700	Attyla
14	d. 433	Priscus	d. ca. 472	Ἀτακάμ			
15	d. 433	Priscus	d. ca. 472	Μάμαδ			
16	d. 451				«Gallic Chron. 511»	6th century	Laudaricus
17	d. 455				Jordanes	551	Ellac
18	d. 469	Priscus	d. ca. 472	Δεγγιζίχ	Marcellinus Comes	534	DenzicisB ^{en}
		Marcellinus Comes	534	Δινζίχιρος			
		«Chronicon paschale»	shortly after 628	Δινζίριχος, Δινζίχ	Jordanes	551	Dintzic
19	fl. after 469	Priscus	d. ca. 472	Ἡρνάχ	Jordanes	551	Hernac
20	fl. after 469				Jordanes	551	Emnetzur
21	fl. after 469				Jordanes	551	Vltzindur
22	5th-6th century	Theophanes	810-814	Γιέσμου			
23	d. 536	Procopius	545-551	Μοῦνδος	Marcellinus Comes	534	Mundo
		Malalas	d. 578	Μοῦνδος	Jordanes	551	Mundo
		Theophanes	810-814	Μοῦνδος			
24	fl. 556	Agathias	ca. 536-582	Ἐλμίγγειρος			
25	fl. 556	Agathias	ca. 536-582	Ἐλμινζούρ			
b) Ғұн мемлекеттік қайраткерлері мен офицерлерінің есімдері							
26	ca. 448-449	Priscus	d. ca. 472	«Ἀδάμει»			
27	ca. 448-449	Priscus	d. ca. 472	Βέριχος			
28	ca. 448-449	Priscus	d. ca. 472	Ἐδέκων			
29	ca. 448-449	Priscus	d. ca. 472	Ζέρκων			
30	ca. 434-449	Priscus	d. ca. 472	Ἡσλαν»»»			
31	ca. 448-449	Priscus	d. ca. 472	Κρέκων			
32	ca. 448-449	Priscus	d. ca. 472	Ὀνηγήσιος	«Vita sancti Lupi» (d. 479)		Hunigasioäbi.
33	ca. 448-449	Priscus	d. ca. 472	Σκόττας			

Ғұн есім атаулары жөніндегі талдаулар мен зерттеулер

Ежелгі латын, грек авторларының мәліметтері негізінде ғұн тіліне қатысты есім атауларының тізімін құрып, оны жүйелі түрде

зерттеумен алғашқылардың қатарында Венгрия түркітанушы ғалымы Вамбери (венгр. Vámbéry Ágmin 1832-1913) болды (Vámbéry, 1882). Дегенмен, Вамберидің тізімі толық болмады және оның этимологиялық талдауларында көптеген әсершіліктер байқалады. Дегенмен, Вамбери

методологиялық жағынан дұрыс жолды таңдады (Maenchen-Helfen, 1973: 377). Келесі бір зерттеуші Гарвард университетінің профессоры болған, этникалық украин ғалымы Омелян Прицак еуропалық деректер бойынша жалпы саны 33 ғұн есім атауын, оның ішінде ғұн патшасы Аттила мен оның әулеті мүшелерінің (1. *Balamur*; 2. *Basig*; 3. *Kiirsig*; 4. *Öldin*; 5. *Donaf*; 6. *QaraTön*; 7. *Munjuq*; 8. *Öktär*; 9. *Hr-Ögä*; 10. *Öy Bars*; 11. *Es Qäm*; 12. *Blidä*; 13. *Attila*; 14. *Ata Qäm*; 15. *Mamas'*; 16. *Laudaricus*; 17. *Elläg*; 18. *Deijircig*; 19. *Hernäk*; 20. *Emmciir*; 21. *Ölcindür*; 22. *Gesam*; 23. *Munju*; 24. *Elmingir*; 25. *Elmencür*) және сол кезеңдегі Ғұн мемлекетінің қайраткерлері мен офицерлерінің есімдерін (26. *Adam*; 27. *Berik*; 28. *Edäkün'*; 29. *Cerkün*; 30. *Eslä*; 31. *Krekän*; 32. *Ünegäsi*; 33. *Sköttä*) анықтап, талдаған. Оның тізімі нақты, әрі тиянақты жасалған. Сонымен қатар автор, «варварлық» есім атауларының одан да көп екенін және ол тек бұл есімдерді арнайы іріктеп алғанын да айтып өткен (Pritsak, 1982: 430). Еуропалық Ғұн атаулары жөнінде зерттеген келесі зерттеуші австриялық шығыстанушы Отто Маенхен-Хелфен жоғарыда көрсетілген грек және латын авторларының шығармалары негізінде 80-ге жуық Ғұн есім атауларын анықтап, талдаған. О. Маенхен-Хелфен ғұн есім атауларының шығу тегіне үлкен көңіл бөлген. Осыған байланысты есім атауларын негізінен шығу тегіне байланысты тілдік топтарға бөліп, қарастырған.

1. Германдық есім атаулары (Germanized and Germanic Names) – Attila, Bleda, Edekon, Laudaricus, Onegesius, Ragnaris, Ruga;

2. Ирандық есім атаулары (Iranian names) – Αισχυάνοϋς, Amazukes, Balas, Hormidas, Chorso-manos, Chorsomantis, Styrax, Glonos, Zabergan, Zartir;

3. Түркі есім атаулары (Turkish names) – Althias, Atakam, Basich, Berichos, Dengizich, Ellac, Elmingeir, Elmintzur, Emnetzur, Erekan, Eskam, Iliger, Kutilzis, Mundzucus, Sandil, Sandilchos, Zolbon;

4. Шығу тегі анықталмаған есім атаулары (Names of undetermined origin) – Adamis, Aigan, Akum, Anagios, Argek, Askan, Balamber, Balach, Boarex, Bochas, Ernach, Esla, Gordas, Gubulgudu, Chalazar, Charaton, Chelchal, Chinalon, Kuridachos, Mama, Muageris, Odolgan, Oebar-sios, Sanoeces, Sigizan, Simmas, Sinnion, Skotta, Sunikas, Tarrach, Turgun, Uldin, Uldach, Ultzindur, Zilgibis;

5. Гибридтік есім атаулар (Hybrid names) – Apsich, Apsikal, Kursich, Tuldila.

О. Маенхен-Хелфен бұл атаулардың көпшілігін қысқаша талдап өткен, ал кейбірін жай ғана атап өткен. Әрине, О. Маенхен-Хелфен тізімі бірқатар кемшіліктерге қарамастан есім атауларын түрлі тілдік топтарға топтастыруы методикалық жағынан дұрыс. Шығу тегі жағынан Ғұн есім атауларын тек бір тілдік топқа топтастыра алмаймыз. Өйткені, Ғұн империясының этникалық құрамы ала-құла болған. Ғұн қоғамының негізі Орал аймағында II-IV ғасырларда шығыстан келген түркітілдес сьоннулар (Зерттеушілердің басым көпшілігі Ғұн тілінің шығу тегі жағынан түркі тілдік тобына жақын екендігін мойындайды), сарматтар мен жергілікті угор тайпаларынан құралса, ғұндар батысқа қарай жылжыған сайын олардың этникалық құрамына аландар, остгот, герул, гепид және тағы басқа тайпалар кірді. Сондықтан Ғұн империясында көптеген тілдерде сөйлеген. Мұны ежелгі грек авторы Прицктің мәліметі де растайды. Оның айтуы бойынша: «Being a mixture of peoples, in addition to their own languages they cultivate Hunnic or Gothic or (in the case of those who have dealings with the Romans) Latin. But none of them can easily speak Greek», – деген еді (Blockley, 1983: 266-267). Бұдан түсінетініміз, түрлі халықтардан құрала отырып, олар өз тілдерінен басқа ғұн немесе гот тілінде, латын тілінде (Римдіктермен байланысқа түскен жағдайда) латын тілінде сөйлеген. Бірақ, олардың бірде бірі грек тілінде еркін сөйлей алмаған дейді. Осыған байланысты есім атауларының ішінде түркі есімдерінен басқа герман, парсы есімдерін кездестіруге болады. Корейлік зерттеуші Hyun Jin Kim пікірінше, ғұн есім атауларының кейбірінің герман тіліне бейімделуі ғұн элитасының батыстағы тәуелсіз герман тайпаларын бағындыру мен басқаруды жеңілдетуге байланысты жасалған саналы түрде әрекеті дейді (Kim, 2013: 93). Ғұн империясының батысында негізінен гот тайпалары өмір сүрген, ғұндар шамасы ғұн тілінде және гот тілінде сөйлеген, сондықтан герман атауларын алу ғажап емес (Kim, 2013: 30).

Аттила – Еділ патша есіміне қатысты талдаулар

Жоғарыда көрсетілген ғұн есім атауларының барлығын бір мақаланың көлемінде талдап шығу мүмкін емес. Сондықтан осы мақалада Ғұн империясының даңқты билеушісі болған Аттила (лат. Attila, грек. Αττίλας, ортағ. неміс. Etzel) есімін ғана үлгі ретінде талдауды мақсат еттім.

Қазақ халқы *Edil* патша атаған, ал латын деректерінде *Attila* есімі шығу тегі жағынан түркі тілдеріне жақын және фонетикалық жағынан да, семантикалық жағынан да ешқандай қиындық туғызбайтын атау секілді. Елімізде түркі тарихымен біршама таныс әрбір азаматы Аттила есімін түркі тілдеріндегі *atta/ata* – әке, *el/il* – ел, өлке немесе *Edil* өзенінің атымен байланыстырады. Дегенмен, Аттила есімі зерттеушілер арасында әлі күнге дейін шығу тегі жағынан да, мағынасы жағынан да ортақ бір мәмілеге келмеген атауларының бірі.

Еуропа зерттеушілерінің басым көпшілігі Аттила есімінің шығу тегі шығыс-германдық болып табылады деген пікірді қолдайды. Ежелгі готтық немесе гепидтық *atta*, «әке» деген сөзіне *ila* – диминутивтік жұрнағының жалғауынан тұрады дейді (Maenchen-Helfen, 1973: 386). Ал мағынасы жағынан *kiivi әке* деген сөзді береді (Schönfeld, 1906: 275; Snædal, 2015: 211). Аттила (Этцель) есімі уақыт өте келе пайда болған лингвистикалық өзгерістерге қарамастан орта ғасырлардан бері Германия топонимикасында сақталған. Мысалы, «Hetzelistal» («Hetzelninstall») атауының сөзбе-сөз аудармасы «Этцел дала-сы», бұл Оффенбург жерінде, сонымен қатар «Hetzelhof» («Etzelhof»), «Atzelhof» («Этцел ауласы»), Гейдельбергде, Atzelbach («Этцель бұлағы») Оттенхенде, «Attlisberg» («Аттли тауы»). Сонымен қатар, Otto J. Maenchen-Helfen-нің пікірінше, Аттила есімі – сирек кездесетін атау емес дейді. Мысалға, Та бірқатар ағылшын географиялық атауларында да (Attleford, Attlefield, Attleborough, Attlebridge) кездеседі дейді. Ғалымның пікірінше, бұл атаулар Ғұн билеушісінің атымен байланысы жоқ дейді (Maenchen-Helfen, 1973: 386).

Кейбір ғалымдар, Аттила мен Волганың түрікше атауы *Atil* атауының арасындағы ұқсастық әсерінен бұл атаулардың түбі бір атау екендігін алға тартқан. Дегенмен, олар бұл атаулардың фонетикалық және семантикалық байланыстарына назар аудармаған. Rásonyi Аттила есімінің соңғы -а жалғауына біршама алаңдаушылық білдірген, бірақ оны бастапқы формасына келтірген кезеңде одан айырылуға болады деген. Ол Присктің Ἀττήλας есіміндегі -ας жалғауын грек жалғауы ретінде қарастырған және Ethela (автор – Кезаи) есімін мадыарлық диминутив ретінде қарастырған. Осылайша, ол Atil = Átil, Волга, немесе, қарапайым «үлкен су» деп атаған. Дегенмен, Присктің мәліметіндегі есім атаулары бойынша Rásonyi пайымдауы сенімсіздеу. Латынша сияқты Attila, грек тілінде

де – а жалғауымен аяқталады. Мысалы: Ἀνσίλας = Ансила, Οὐνίλας = Гунила, Τωτίλας = Тотила, Οὐλφίλας = Вульфила және тағы басқалары (Maenchen-Helfen, 1973: 386). Дегенмен, корей зерттеушісі Hyun Jin Kim-нің айтуынша, Хизердің гот тіліндегі атаулары, атап айтқанда Аттила мен Бледа шығу тегі жағынан түркі этимологиясына жақын келеді дейді. Сонымен қатар, Хизер Аттилаға дейін Ғұн билеушілерінің, оның әкесі Мундзук, немере ағалары Octar, Ruga, Oebarsius, әйелі Krega, қайын атасы Eskam, және балалары Ellac, Dengizich және Ernak атауларының шығу тегі түркілік екендігін есепке алмаған дейді (Kim, 2013: 30). О. Прицак Аттила есімін Волганың түркі тіліндегі атауы Еділ сөзімен байланыстырды. Оның пікірінше, Atil, Adil және тағы басқалары Attila атауын береді. Оның пікірінше, Византия деректерінде Волганың атауы Ἀττίλαν(асс), Тіл, Ἀστήλ және Ἀτήλ атауларымен кездеседі. Бұл атау формаларынан байқайтынымыз Волганың алтайлық атауының екі сөзден тұратынын көрсетеді: *ас* и *тил*, *тл*, *тел*, сондай-ақ, екінші сөз кеңейтілген формадан тұрады *тил + а*. Тал (Таль) атымен белгілі екі өзен бар. Бірі Балхаш өзеніне құяды, екіншісі Сырдария бассейнде жатыр. Қарапайым түркі әрпі *a/ä* чуваштың *i/i* әрпіне ерте кезде өзгеріп кеткен.

Чуваштық *as тек жұрнақ күйінде ғана сақталған және «үлкен, ұлы» деген мағына береді. Ғұн тілінде, яғни бұлғар-чуваш тілінде жетілген, *äs-til, *äs-til-a, шамасы, үлкен су, үлкен өзен, үлкен теңіз деген мағына берсе керек. Čingis qa'an және dalai-in qa'an баламасы сияқты «мұхит = жалпыға бірдей діни билеуші, Аттила, *ättila < *äs-tila мағынасы жағынан «мұхит сияқты» бәрін сыйдыра алатын» жалпыға ортақ (билеуші)» деген мағына білдіреді дейді (Maenchen-Helfen, 1973: 387). АҚШ зерттеушісі Питер Голден өз шығармасында, (László Rásonyi сияқты) украиндық профессор Pritsak-тың пікіріне сүйене отырып, Аттила есімін ежелгі грек авторы Menander жазбасындағы Attilan атауын Волга өзенінің (түркіше *Atil/Itil*; «ұлы өзен») атауы ретінде айтқан мәліметімен байланыстырады. Нақтырақ айтқанда, зерттеуші Аттила есімін Еділ өзенінің атауымен байланыстырып, атаудың түркілік атау екендігін растайды (Golden, 1992: 90).

Исландия университетінің профессоры, тілші ғалым Magnus Snædal бұл мәселеге қатысты жазған мақаласында Аттила есімінің шығу тегі готтық болды деген пікір нақты емес дейді. Шамасы, бұл бастапқыдан шығу тегі ғұндық есім атауы болған дейді ғалым. Өйткені, *atta* (әке,

ата, тек, баба) сөзі миграциялық атау ретінде көптеген тілдерге тән болып келеді. Оның ішінде түркі тілдерінің басым көпшілігінде қолданылады. Шамасы, Аттила есімі түркі-моңғолдық *at, adyu/agta* (жауынгерлік ат) және түрікше *atli* (салт атты) деген сөздерден шығуы да мүмкін дейді (Snædal, 2015: 211-219).

Қорытынды

Мақала соңында айтарым, ғұн есім атауларын талдауда бірқатар зерттеушілер оның шығу тегі

бойынша біршама бұрмалаушылықтар жасаған. Сонымен қатар, ғұн тілінің фонетикалық жүйесі қандай болса да, ол ежелгі грек және латын тілінен ерекшеленгені айтпаса да түсінікті жайт. Тіпті, ежелгі дәуірі авторы ғұн есім атауын оқырманға жеткізген кезеңде, қалайда болса ол өзінің әліпбиін қолданатыны хақ, ал ол есім атауының айтылуын бұрмалайды. Бірқатар есім атаулары транскрипциялау рәсімінен сәтті өтуі мүмкін, ал көпшілігі айтарлықтай бұрмаланған. Сондықтан алдағы зерттеулерде ізденушілер осыны ескеру қажет.

Әдебиеттер

- Blockley R.C. (1983). *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: without special title* (Vol. 1). Francis Cairns.
- De Guignes J. (1756). *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux, ouvrage tiré des livres chinois* [General history of the Huns, Turks, Mongols and other Western Tartars by Chinese sources]. Paris.
- Given J.P. (2015). *The Fragmentary History of Priscus: Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430-476*. Translated with an introduction by John Given. Arx Publishing, LLC.
- Golden P.B. (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Harrassowitz.
- Kim H.J. (2013). *The Huns, Rome and the birth of Europe*. Cambridge University Press.
- Maenchen-Helfen O. (1973). *The world of the Huns: studies in their history and culture*. University of California Press.
- Pritsak O. (1982). The Hunnic language of the Attila Clan. *Harvard Ukrainian Studies*, 6(4), 428-476.
- Schönfeld M. (1906). *Wörterbuch der altgermanischen personen-und völkernamen: nach der überlieferung des klassischen altertums* (Vol. 2) [Dictionary of Old-German people and peoples: according to the tradition of ancient antiquity]. C. Winter.
- Snædal M. (2015). Attila. *Studia Etymologica Cracoviensia*, (20), 211. 211-219.
- Vámbéry H. (1882). *Der Ursprung der Magyaren*. Leipzig: FA Brokhaus.

References

- Blockley R.C. (1983). *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: without special title* (Vol. 1). Francis Cairns.
- De Guignes J. (1756). *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mongols et des autres Tartares occidentaux, ouvrage tiré des livres chinois* [General history of the Huns, Turks, Mongols and other Western Tartars by Chinese sources]. Paris.
- Given J.P. (2015). *The Fragmentary History of Priscus: Attila, the Huns and the Roman Empire, AD 430-476*. Translated with an introduction by John Given. Arx Publishing, LLC.
- Golden P.B. (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Harrassowitz.
- Kim H.J. (2013). *The Huns, Rome and the birth of Europe*. Cambridge University Press.
- Maenchen-Helfen O. (1973). *The world of the Huns: studies in their history and culture*. University of California Press.
- Pritsak O. (1982). The Hunnic language of the Attila Clan. *Harvard Ukrainian Studies*, 6(4), 428-476.
- Schönfeld M. (1906). *Wörterbuch der altgermanischen personen-und völkernamen: nach der überlieferung des klassischen altertums* (Vol. 2) [Dictionary of Old-German people and peoples: according to the tradition of ancient antiquity]. C. Winter.
- Snædal M. (2015). Attila. *Studia Etymologica Cracoviensia*, (20), 211. 211-219.
- Vámbéry H. (1882). *Der Ursprung der Magyaren*. Leipzig: FA Brokhaus.